НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

АЛЕКСАНДРОВА Олена Станіславівна

УДК: 141.7:316.342.2-058.232.2/5

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор
Кальной Ігор Іванович,
Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського,
завідувач кафедри соціальної філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Ручка Анатолій Олександрович,
Інститут соціології НАН України,
головний науковий співробітник відділу
соціології культури та масової комунікації;

доктор соціологічних наук, професор
Пачковський Юрій Франкович,
Львівський національний університет
ім. І. Франка, професор кафедри економіки
підприємства;

доктор філософських наук, доцент
Герасимова Ельвіра Миколаївна,
Чернігівський державний інститут економіки і
управління, професор кафедри гуманітарних
дисциплін.

Захист відбудеться «14» травня 2010 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «9» квітня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена специфікою трансформаційних процесів сучасного українського суспільства, що знаходиться в стані перехідного періоду й характеризується здійсненням практично безпрецедентного у світовій практиці реформування за такими напрямками: із «соціалістичної» формації в постіндустріальну цивілізацію; від комунального матеріально-технологічного середовища до некомунального; від закритої господарської системи (розподіл й авторитарна політична влада) до відкритої (ринок в економіці й демократія в політиці). Це, у свою чергу, призвело до панування подвійної інституціональної системи, у тому числі й існування бінарної системи цінностей, коли цінності радянського періоду вже не працюють, а нові ринкові ще не склалися.

Ситуація в країні є нестабільною й суперечливою. В таких умовах дуже важко визначитися з пріоритетами й перспективами подальшого розвитку, а також з пошуком тих основ, які можуть забезпечити стабільність у суспільстві та гарантувати постійність його розвитку. Однією з таких основ на Заході є середній клас.

Становлення класичного середнього класу відбувається одночасно з виникненням товарного виробництва й розвивається в індустріальному суспільстві на ґрунті трудової приватної власності.

Ґенезис інформаційного суспільства спричиняє якісні перетворення середнього класу, а передумовами змін генетичної бази його формування стають наука, знання та інформація – провідні чинники системи суспільного виробництва.

«Новий» середній клас у такому суспільстві базується на інтелектуальному капіталі, який є невід'ємним складником людського капіталу і, як результат, невідчужуваною власністю.

Варто наголосити й на тому факті, що зміна засад глобального порядку сприяє таким загальним суперечливим світовим тенденціям, як перехід від технократичної цивілізації до інформаційної, а це, зокрема, викликає глобалізацію і фрагментацію соціального світу та структури населення (виробників), і в той же час – становлення інформаційної єдності соціального світу, що окреслює як носіїв знань інших суб'єктів, які діють у сфері духовного виробництва.

Глобалізація, генезис інформаційного й утворення глобального громадянського суспільства, транснаціонального капіталістичного класу породжує такі особливі для сучасної Європи процеси, як, по-перше, перехід згідно з Лісабонською конвенцією (2000 р.) європейської спільноти від технократичного суспільства і товарної економіки до знаннєвого суспільства і знаннєвої економіки, що вимагає європейської ідентичності, а по-друге – відбувається формування провідного прошарку в суспільному розвитку на

горизонті новоявлених носіїв інтелектуальної власності і рушіїв інтелектуального виробництва.

Усі ці та інші мегатенденції сучасного світового розвитку порушують проблему підвищення конкурентоздатності країн, які переживають соціальні трансформації, та/або загострення безлічі соціальних протиріч, проблем і перешкод. Такою перепоною для подальшого піднесення українського суспільства є, з одного боку, відсутність укоріненої й національно відповідальної правлячої еліти, перехід її частини з національних на глобалістські позиції, а з іншого – масове зубожіння населення, що веде до непомірного розростання нижчого класу, який передусім обтяжений вирішенням щоденних вітальних потреб.

Між цими двома полюсами, за умов відсутності державної підтримки, і відбувається становлення досить специфічного українського середнього класу, що суперечливо поєднує в собі як носія традиційного товарного виробництва і власника матеріальних ресурсів, так і має потужні паростки інтелектуального походження.

Можна стверджувати, що завдання виходу із системної кризи, яку переживає зараз країна, не може мати готових рішень, безпосередньо взятих із власного минулого або закордонного досвіду, і транслюватися в майбутнє, оскільки соціальна система знаходиться в точці біфуркації.

Разом з тим, ураховуючи генетико-історичний рівень розвитку українського суспільства, слід відзначити схильність українців до консенсусної взаємодії при вирішенні суспільних протиріч, що є підґрунтям для конструювання механізму становлення середнього класу на основі соціальної злагоди.

У свою чергу, залучення західного досвіду дозволяє визначити шляхи практичної реалізації цього механізму через взаємодію держави і громадянського суспільства й поступовим переходом до державно-громадського управління соціальними процесами.

Усі ці обставини актуалізують проблему становлення середнього класу не лише як теоретичного конструкта, але й емпіричної реальності, адже без нього гарантувати стійкість і стабільність в українському суспільстві досить складно.

Ступінь наукової розробки проблеми. За останні два десятиліття проблематиці феномена середнього класу у вітчизняній і закордонній суспільній думці присвячено чимало робіт. Характерним для цих досліджень є обмеження їх суто соціологічними та/або економічними рамками, без застосування соціально-філософського аналізу дослідження середнього класу в суспільстві перехідного періоду, у тому числі й у сучасній Україні.

Серед найбільш опрацьованих аспектів проблематики феномена середнього класу в умовах соціальних змін можна виокремити такі:

– становлення нової соціальної структури в перехідних суспільствах і місце середнього класу в ній (Ю. Арутюнян, О. Балабанова, О. Галкін, Т. Заславська, А. Здравомислов, В. Култигін, В. Радаєв, Є. Садков, Є. Турунцев та ін.). У цьому ж контексті аналізується співвідношення середнього класу з

андекласом (О. Балабанова), робітничим класом (В. Бєлєнький, В. Трушков), класом найманих робітників (З. Голенкова), класом уповноважених (О. Криштановська), класом працюючих (В. Нусратуллін), квазібюрократичним правлячим класом (О. Оболонський);

– процеси стратифікації й соціальні відносини в сучасному українському суспільстві (В. Бакіров, С. Бродська, В. Ворона, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куценко, М. Макеєв, С. Оксамитна, А. Ручка, А. Хижняк, Ю. Яковенко та ін.);

– генезис середнього класу в умовах пострадянських трансформацій (О. Авраамова, О. Автономов, В. Анурін, Л. Беляєва, М. Воєйков, М. Ківінен, М. Горшков, С. Горюнова, Л. Григор'єв, Г. Дилигенський, Х. Доманьський, Б. Кагарлицький, Т. Космарська, В. Лепехин, Т. Малєва, О. Михайленок, Т. Наумова, Л. Овчарова, В. Пєтухов, Л. Романенко, Н. Тихонова, Л. Хахуліна, М. Чешков, А. Шанкіна, О. Шкаратан та ін.);

– соціальні проблеми становлення середнього класу в Україні (В. Бурега, Л. Бизов, В. Грицанюк, В. Козьма, І. Кіянка, В. Рябіка, Г. Світа, О. Симончук та ін.);

– економічні фактори соціально-класової стратифікації в сучасній Україні (В. Бобиль, Н. Борецька, В. Васильченко, Н. Карпачова, Е. Лібанова, Н. Лисюк, Т. Лучко, Н. Навроцька, В. Паніотто, О. Попова, Л. Щетиніна та ін.);

– сучасні тенденції розвитку середнього класу в економічній сфері українського суспільства (О. Барановський, І. Бондар, Є. Бугаєнко, В. Бідак, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Гуць, Т. Кір'ян, Н. Ковальова, В. Лич, В. Мандибура, Г. Мєщанінова, Н. Сітнікова, О. Савченко, А. Саввов, О. Сологуб, М. Шаповал, Г. Ярошенко, О. Яременко та ін.).

Недостатня розробка проблеми у світлі соціальної філософії зумовила звернення до значної кількості джерел, розпорошених як у просторі (закордонні й вітчизняні дослідження), так і в часі (використання аналітичних робіт сучасних учених і науковців попередньої доби). Проте є напрацювання за напрямками, що безпосередньо торкаються теми середнього класу в перехідному суспільстві. Насамперед, це:

– дослідження специфіки трансформаційних процесів у перехідному суспільстві та визначення подальших альтернатив його розвитку (розвідки Л. Абалкіна, Ю. Агафонова, О. Ахієзера, В. Беха, І. Бідзюри, В. Гельмана, Е. Герасимової, О. Данилова, О. Дзьобаня, С. Єрохіна, О. Злобіної, В. Іноземцева, В. Ісправнікова, В. Кременя, А. Мельвиля, М. Михальченка, Н. Паніної, О. Панаріна, Г. Почепцова, І. Предборської, О. Резніка, А. Чухна, М. Шульги та ін.);

– аналіз моралі та ідеології суспільства перехідного періоду, особливостей ідентичності в ньому (В. Заблоцький, В. Кудрявцев, М. Лапін, Ю. Левада, Л. Морозова, Ю. Пачковський, Н. Скотна, В. Таран), питань історичної пам'яті й історичної свідомості (В. Вашкевич, В. Жадько);

– розгляд різних аспектів самоорганізації громадянського суспільства як підґрунтя становлення середнього класу в Україні (праці В. Андрущенка,

В. Баркова, Ю. Баумана, А. Білоуса, В. Воронкової, А. Карася, І. Паська, Я. Паська, В. Полохала, Т. Розової, В. Шинкарука та ін.).

У цілому, незважаючи на злободенність проблематики феномена середнього класу, ряд принципових питань залишається дискусійним і до кінця невирішеним, а саме: які критерії його виявлення, ідентифікації та самоідентифікації; чи однорідний він, чи існує його «типовий представник»; яким чином він співвідноситься з найближчими до нього групами: елітою й незаможними; представники кримінального світу і «тіньовики»-господарники входять до нього чи ні; яка схема його генезису; які загальні умови необхідні для його зародження й розвитку; під дією яких факторів відбувається його становлення в перехідному суспільстві і чи є універсальні чинники, що сприяють його розвитку; які позитивні функції у суспільстві він виконує і в чому полягає його історична місія; середній клас – це атрибут ринкового суспільства чи він існує також і в тоталітарних державах; як сумістити його існування із загальною бідністю; середній клас – це абсолютне благо чи йому властиві й негативні характеристики, здатні впливати на все суспільство; які ціннісні орієнтації його представників, який вплив – позитивний чи негативний – вони справляють на все суспільство і чи мають вони відмінності від ціннісних орієнтацій і моральних норм представників інших верств суспільства; які подальші перспективи середнього класу в умовах мегатенденцій сучасного світового розвитку. Невирішеність або часткове вирішення цих питань найбільшою мірою свідчить на користь актуальності обраної теми дослідження та її практичної значущості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Вибраний напрямок дослідження безпосередньо пов'язаний з цільовою програмою науково-дослідної роботи «Взаємодія конкуренції і партнерства як універсальний принцип суспільного розвитку (в контексті дослідження проблем національної безпеки)» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 17 липня 2008 р. № 660, яка діє на підставі Розпорядження Президента України «Про надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених» від 26 червня 2008 р. № 207/2008-рп. Робота також виконана відповідно до комплексної цільової програми № 0194У043134 Міністерства освіти і науки України «Вдосконалення змісту і методики викладання філософських дисциплін у вузі як фактор формування свідомості молодого спеціаліста незалежної України» та планів науково-дослідної роботи кафедри філософії Запорізького національного університету. Тема дисертації затверджена рішенням науково-технічної ради Запорізького національного університету (протокол № 4 від 20 грудня 2007 р.).

Метою роботи є розробка концептуальної моделі дослідження середнього класу як соціально-економічного і соціокультурного феномена в умовах трансформацій сучасного українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети необхідно послідовно вирішити наступні **завдання:**

– проаналізувати існуючі підходи до вивчення великих і малих соціальних

утворень та їх методологічне значення для комплексного філософського аналізу середнього класу;

– визначити загальні моделі становлення та розвитку середнього класу в різних типах суспільств;

– здійснити комплексний соціально-філософський аналіз зв'язку генезису середнього класу зі змінами парадигм суспільного розвитку;

– виявити фактори, що впливають на формування соціальної структури й становлення середнього класу в умовах українського перехідного суспільства;

– виявити особливості становлення середнього класу й громадянського суспільства в Україні;

– проаналізувати й визначити перспективи розвитку середнього класу в сучасній Україні;

– виявити природні чинники, які могли б сприяти формуванню численного середнього класу в умовах українського суспільства перехідного періоду;

– виявити зв'язок конкуренції та партнерства як факторів генезису середнього класу з властивими українцям архетипічними формами ментальності;

– дослідити механізм становлення середнього класу в умовах перехідного періоду українського суспільства;

– проаналізувати взаємодію вертикалі влади й горизонталі комунікацій у процесі становлення середнього класу в Україні;

– виявити оптимальні напрямки соціальної політики української держави як фактора формування середнього класу і визначити роль місцевого самоврядування як сфери реалізації його можливостей і потенціалу в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є процес становлення середнього класу в Україні.

Предмет дослідження – концептуальні засади вивчення середнього класу в сучасному українському суспільстві перехідного періоду.

Методи дослідження. Дисертація відноситься до соціально-філософських досліджень проблем суспільства та його розвитку, тому визначення методологічної бази було зорієнтоване на комплексне розв'язання поставлених проблем і завдань, що вимагає міждисциплінарного наукового підходу. В дисертації узагальнено й використано результати наукових досліджень з філософії, соціології, економіки, політології, конфліктології, соціальної психології, культурології, причому перевага надається діалектичному, еволюційному та інституціональному підходам при врахуванні самостійного значення й взаємодоповнюваності інших загальнонаукових і спеціальних методів та підходів наукового пізнання.

У дослідженні застосовувались:

– порівняльно-критичний аналіз різних концептуалізацій феномена середнього класу в історико-філософському контексті;

– історико-філософський підхід у дослідженні середнього класу відповідно до періодів розвитку суспільства, з'ясовується логіка його розвитку, прояви загального й окремого в ньому;

– діалектичний метод у формі аналізу категорій сутності, існування, елементів, структури, системи, а також принципів і законів діалектики при аналізі різних аспектів буття суспільства в контексті становлення і розвитку середнього класу;

– системний підхід у з'ясуванні універсальних факторів становлення середнього класу (конкуренція та партнерство в єдності розглядаються як складна цілісна система, елементи якої визначаються об'єктивними умовами та суб'єктивними чинниками);

– структурно-функціональний підхід для визначення сутності, структури і змістовної спрямованості провідних функцій середнього класу;

– інституціональний підхід, у межах якого ми спираємося на теорію інституціональних матриць (у суспільстві виділяються його глибинні структури, своєрідний «геном» суспільства, який зберігається й самовідтворюється, визначаючи специфіку суспільних підсистем – економічної, політичної, ідеологічної, а отже, і суттєві риси генезису середнього класу в різних типах суспільств і особливості факторів впливу на нього);

– соціокультурний підхід для аналізу глибинних історично сформованих і стійких соціально-ціннісних структур, що задають об'єктивні межі для трансформації українського суспільства, виявляє соціокультурний фундамент і його складові, що дозволяють пояснити відхилення реального ходу реформ і розвитку середнього класу від намічених планів;

– еволюційний підхід для визначення механізмів спадковості, змінюваності та критеріїв відбору в соціальній структурі суспільства;

– екзистенційний, антропологічний, діяльнісний підходи при дослідженні соціальних явищ;

– метод моделювання при формулюванні теоретичних конструкцій механізму становлення середнього класу на основі взаємодії конкуренції та партнерства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні філософської моделі становлення середнього класу в умовах трансформацій українського суспільства, яка ґрунтується на виявленні перетворювального потенціалу, ролі та функцій конкуренції й партнерства як універсальних факторів розвитку середнього класу, результатом позитивної взаємодії яких є суспільна злагода, а її практична реалізація в механізмі формування середнього класу як соціально-економічного і соціокультурного феномена можлива через залучення вертикалі влади й горизонталі комунікацій.

У дисертації висунуто ряд положень, які конкретизують наукову новизну:

– вперше здійснено компаративний аналіз основних концепцій і підходів до вивчення середнього класу як складного соціального утворення, до визначення його історичної місії та ролі в суспільстві перехідного періоду; виявлена методологічна роль концептів «соціальна верства» і «клас»;

– вперше виділені й запропоновані моделі становлення та розвитку середнього класу, серед яких: 1) ґенезис класичного середнього класу в індустріальному суспільстві, пов'язаний зі становленням держави загального добробуту та підтримкою середніх верств населення суспільства західного зразка; 2) розвиток середнього класу в постіндустріальному суспільстві під дією факторів, що призвели до деконструкції держави загального добробуту й розмивання класичного середнього класу; 3) становлення і розвиток середнього класу в Україні, який є фактором формування громадянського суспільства і пов'язаний з особливостями трансформаційних стрибків у розвитку капіталізму протягом усієї української історії;

– набуло подальшого розвитку уявлення про те, що особливості генезису середнього класу, його роль і функції в суспільстві залежать від основної соціально-економічної парадигми суспільного розвитку. Специфіка становлення середнього класу в Україні пов'язана з особливостями соціально-класової структури перехідного суспільства, що складають картину сучасної соціальної трансформації, яка з теоретичного погляду подається як результат накладення одна на одну стратифікаційних мереж: колишньої, традиційної і наново сформованої (або тієї, що складається) завдяки трансформації суспільно-економічних відносин в умовах пострадянського суспільства;

– поглиблено уявлення про основу формування середнього класу в умовах суспільства перехідного періоду, яка описується у вигляді тріади, що складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов, на підставі чого запропоновано джерела формування середнього класу в Україні з тих соціальних верств, які відповідають цим заданим передумовам, що і визначає шляхи поповнення й чинники формування, спрямовані на підтримку значної кількості представників протосереднього класу та їх поступовий перехід у середній клас;

– вперше розглянута специфіка взаємозв'язку становлення середнього класу і громадянського суспільства в Україні, що дозволило визначити головні принципи, за якими повинні проходити ці процеси; виявлені перепони на цьому шляху, пов'язані з особливостями трансформацій у перехідному суспільстві;

– виявлено, що для існування середнього класу в сучасній Україні практично відсутні необхідні умови; сьогодні мова може йти тільки про формування так званого протосереднього класу, середньої верстви, що за певних обставин і при вирішенні ряду проблем можливо перетвориться в повноцінний середній клас. Для успішного становлення середнього класу в Україні необхідно подолати ряд перешкод як теоретико-методологічного, так і соціально-економічного, соціально-політичного і соціокультурного характеру;

– вперше доведено, що природними чинниками, які могли б сприяти і навіть прискорити формування чисельного середнього класу в умовах перехідного суспільства, є конкуренція та партнерство; їх єдність є принципом суспільного розвитку, взаємозалежність, взаємозумовленість і взаємодія яких забезпечує суспільну цілісність, а їх взаємозв'язок, взаємодоповнення й

оптимальне співвідношення дає поштовх для подальшого розвитку суспільства і середнього класу в ньому;

– поглиблено розуміння специфіки впливу архетипічних чинників на єдність і взаємозв'язок конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу в умовах суспільства перехідного періоду. Закріплена за допомогою архетипів у ментальній структурі народу специфіка ведення господарської діяльності в попередні часи («комунальне» / «некомунальне» середовище) зумовлює й сучасні тенденції його суспільно-економічного розвитку. Схильність того чи іншого типу суспільства або більше до домінування інституту конкуренції, при взаємодоповненні інститутом партнерства, або домінування інституту партнерства, при взаємодоповненні інститутом конкуренції, закріплена в архетипах цього суспільства як прояв колективного позасвідомого і відбивається в суспільних цінностях, що обов'язково потрібно враховувати при конструюванні моделей становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві;

– вперше теоретично сконструйований механізм становлення середнього класу на основі соціальної злагоди, яка є результатом залучення позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства, якими є: толерантність, діалог, компроміс, консенсус;

– вперше обґрунтований механізм практичної реалізації суспільної злагоди, як підґрунтя генезису середнього класу, через суспільно-політичну діяльність головних суб'єктів домовленості, тобто через взаємодію вертикалі влади й горизонталі комунікацій у системі суспільних координат. Держава застосовує відповідну соціальну політику до формування вагомого середнього класу, а громадянське суспільство, у свою чергу, здійснює соціальний контроль за діяльністю представників державної влади і впливає на неї через органи місцевого самоврядування;

– уточнено зв'язок становлення середнього класу і громадянського суспільства в Україні з розвитком місцевого самоврядування; здійснено аналіз місцевого самоврядування як інституту соціальної політики і як сфери реалізації інтересів середнього класу; визначені шляхи й механізми формування і розвитку інститутів місцевого самоврядування як гарантів суспільної злагоди.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів обумовлене сукупністю положень, які конкретизують наукову новизну. Результати дослідження складають певну методологічну базу для подальшої розробки проблеми й визначення сутності, стану, тенденцій, перспектив розвитку середнього класу, зокрема в умовах трансформацій соціумів. Основні результати й висновки дисертації можуть застосовуватись в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці та обґрунтуванні концепцій реформування суспільств; використовуватись державними органами, суб'єктами громадянського суспільства та іншими соціальними суб'єктами для більш глибокого розуміння специфіки становлення соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду та забезпечення механізму розвитку середнього класу як критерію успішності/неуспішності проведених реформ,

підвищення ефективності управлінських рішень. Результати дослідження можуть бути застосовані з метою поглиблення змісту й посилення практичного спрямування таких навчальних дисциплін, як «Філософія», «Економічна теорія», «Соціологія», «Політологія», «Теорія управління» тощо; при створенні спецкурсів для аспірантів, магістрантів і студентів з проблем суспільних трансформацій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Запорізького національного університету і кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також були оприлюднені на низці міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференцій і семінарів, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Общество и власть: возможности диалога» (Сімферополь, 2004); Четвертому міжнародному семінарі «Проблемы управления многоэтничными сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов» (Алушта, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізація та проблеми вітчизняного медіапростору» (Запоріжжя, 2005); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми» (Запоріжжя, 2005); Шістнадцятих Харківських політологічних читаннях «Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства» (Харків, 2005); І Таврійських читаннях «Отечественная философия: современные коллизии» (Крим, Донузлав, Медведево, 2005); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2005); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Влада і суспільство: проблеми взаємодії» (Запоріжжя, 2005); ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2005); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна в контексті євроінтеграції» (Суми, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості євроінтеграційної політики України: політичні, економічні, соціальні, культурні, правові чинники» (Запоріжжя, 2006); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (Запоріжжя, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 2006); ІІ Таврійських читаннях «Анахарсис» (Крим, Донузлав, Медведево, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Концептуальні засади стратегії європейського вибору України» (Запоріжжя, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування гуманістичних цінностей молоді в контексті Болонського процесу і євроінтеграції» (Запоріжжя, 2007); Дев'ятнадцятих Харківських політологічних читаннях «Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України» (Харків, 2007); ХХ Харківських політологічних читаннях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи» (Харків, 2008);

Науково-практичній конференції «Національно-культурні традиції України в контексті європейської інтеграції» (Запоріжжя, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 2008); Міжнародній науковій конференції «Філософія гуманітарного знання: раціональність і духовність» (Чернівці, 2008); Міжнародній науковій конференції «Туркменистан в представлениях иностранных путешественников» (Туркменістан, Ашгабат, 2009).

Публікації. Основні ідеї та результати дослідження викладено у 2 одноосібних монографіях, 39 статтях в наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 28 матеріалах і тезах конференцій, 1 заключному звіті про НДР.

Кандидатська дисертація на тему «Конкуренція як принцип суспільного розвитку: соціально-філософський аналіз» була захищена в 2004 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Структура і обсяг дисертації зумовлені логікою відповідно до поставленої мети та комплексу завдань. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів (15 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (560 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 423 сторінки, із них основна частина – 367 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ присвячено обґрунтуванню актуальності теми, визначенню об’єкта і предмета, мети та завдань дослідження, опису його теоретико-методологічних основ, розкриттю наукової новизни дослідження, його теоретичної та практичної значущості.

У **першому розділі – «Теоретико-методологічні засади дослідження середнього класу»** – здійснена філософська рефлексія феномена середнього класу із залученням історико-філософського матеріалу та сучасних дискурсів західного й вітчизняного соціогуманітарного знання.

У ***підрозділі 1.1. – «Методологія аналізу соціальної структури суспільства»*** – визначено й уточнено категоріальний апарат філософських досліджень великих і малих соціальних утворень. Вказується, що для розуміння

феномена середнього класу необхідно з'ясувати його місце в соціальній структурі суспільства. Доведено, що в контексті трансформаційних реформ інституціональна система суспільства відіграє роль «провідної», а соціально-групова структура – «похідної».

Сутність класу визначається за стратифікаційною теорією, в якій існують три класичні напрямки: марксизм, веберіанство і функціоналізм. У межах цих напрямків сформувалися відповідні головні підходи до аналізу соціальної структури суспільства: марксистський, майновий і концепція класу службовців. Усі вони сходяться на тому, що класи виникають через нерівність у володінні й контролі за матеріальними ресурсами.

Відносно аналізу соціально-класової структури сучасного західного постіндустріального суспільства активно розвивається ресурсний підхід. За основу стратифікації беруться обсяг і структура ресурсів (капіталів, активів), які мають індивіди і які зводяться не тільки до традиційного економічного капіталу, але й до суми економічного, людського, владного капіталів.

Концепт класу залишається важливим при розгляді особливостей і тенденцій соціальних трансформацій у суспільстві перехідного періоду, у тому числі в умовах соціальних трансформацій сучасного українського суспільства.

У ***підрозділі 1.2. – «Теоретичні підходи до визначення поняття «середній клас»»*** – здійснено ретроспективний аналіз розуміння сутності феномену середнього класу в історії розвитку філософської та суспільствознавчої думки. Він свідчить, що перші згадки про класовий поділ суспільства знаходимо ще в працях античних філософів (Платон, Аристотель). З часу Античності дефініцією «середній клас» позначали сукупність суспільних груп, які знаходилися на проміжному місці між класами суспільства. Тріада, зафіксована в античних державах, поділ суспільства на верхи, низи й середню частину зберігається і не втрачає своєї функціональної суті й по теперішній час.

Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво створило масове споживання, забезпечуючи тим самим підвищення рівня і якості життя широких верств населення. Серед зарубіжних авторів, які розробляють подібні уявлення й погляди на проблему середнього класу, називаються й аналізуються дослідження К. Маркса, М. Вебера, Л. Уорнера, К. Девіса, В. Мура, Т. Парсонса, Р. Мертона, Дж. Голдторпа, Д. Локвуда, Ч. Міллса, Р. Дарендорфа, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Е. Райта, Ф. Паркіна, Е. Ріхерта, Ж. Мока, Г. Грейсона, А. Мюллера, Е. Бернштейна, К. Шмідта та ін.

У наш час фактичний зміст «середнього класу» як складного соціального утворення зазнав суттєвих змін. У нинішніх суспільствах західного типу до складу середнього класу разом зі «старими» традиційними верствами входять «нові верстви». «Старі» охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшу частину селянства і фермерства, ремісників, торговців; «нові» в середньому класі складаються з представників масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій, висококваліфікованих робітників та ін. «Новий» середній клас виникає завдяки інформаційній революції в

середині й кінці XX ст. Таке розуміння його змісту знаходимо в працях Т. Веблена, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа, Х. Доманьського, П. Дракера та ін.

Важливим досягненням розуміння середнього класу в західному суспільстві став розвиток концепції «класу послуг» (К. Реннер, Р. Дарендорф, Дж. Голдторп). Цим терміном користуються для означення розрізнення між найбільш впливовими представниками середнього класу й менш впливовими робітниками нефізичної праці. У зв'язку з цим підкреслюється значна роль інтелігенції як складової середнього класу (С. Ліпсет, Р. Арон, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський, М. Саваж), яка конкретизується у визначенні «робітника у піджаку» Д. Локвуда.

На думку деяких дослідників (З. Голенкової, Е. Ігітханян), у суспільстві перехідного періоду з'являється новий клас «найманих робітників», який за основними параметрами збігається з «класом послуг» у сучасному західному суспільстві.

На пострадянському просторі серед дослідників існує два основних підходи до проблематики середнього класу. Представники першого підходу, використовуючи різні способи аргументації, стверджують, що такого класу в суспільстві перехідного періоду немає (О. Автономов, М. Тарусін, О. Галкін, Р. Симонян, Г. Дилигенський, В. Радаєв О. Согомонов, О. Михайленок). Прихильники другого підходу визнають його існування, однак відзначають початковий етап його становлення або незавершеність формування. Маючи на увазі аморфну й нестійку спільність, замість поняття «середній клас» застосовується поняття «середня верства» – це все ті ж різнорідні групи, які заповнюють соціальний простір у межах між елітою, «багатими», з одного боку, і бідними, андекласом, «соціальним дном» – з іншого (В. Бєлєнький, А. Здравомислов, Т. Заславська, О. Шкаратан).

У ***підрозділі 1.3. – «Принципи, методи й прийоми дослідження середнього класу як соціального феномена»*** – уточнюється термінологія дослідження його проблематики. Зазначається, що поняття «середня верства» і «середній клас» належать до числа найбільш часто вживаних і, разом з тим, теоретично не пояснених. Для виявлення середньої верстви застосовують комбінацію таких взаємозалежних ознак: доход, престиж, влада, рівень освіти, спосіб життя, самоідентифікація.

Середня верства – це сукупність соціальних груп, що представляє найбільш кваліфіковану частину населення, володіє знаннями, професійними навичками, практичним досвідом роботи, особистими засобами існування і має відповідний статус у суспільстві, а також усталені канали соціальної мобільності й відносно спільний спосіб життя.

Середня верства також відіграє роль буфера стратифікаційної структури суспільства. З одного боку, її представники постійно поповнюють вищу верству, з іншого, вона є певним еталоном для нижчих верств. Чим більша її чисельність, вищий рівень добробуту, тим міцніші відносини в суспільстві. Поведінка у сфері доходів не вирізняє середні верстви й представників

середнього класу в них. Відмінності стосуються, перш за все, світоглядних характеристик, орієнтацій, установок на досягнення.

Виявлено, що у визначенні середнього класу в сучасній науці можна виділити декілька основних підходів: 1) уявлення про професійний склад середнього класу в західному суспільстві, яке накладається на професійну структуру суспільства перехідного періоду, і виділена таким чином середня верства вважається середнім класом; 2) розгляд серединного становища групи в соціальній стратифікації як основи віднесення її до нього; 3) урахування об'єктивних процесів соціального розшарування в сучасному перехідному суспільстві та суб'єктивної ідентифікації суб'єктами свого місця в суспільній ієрархії; 4) використання методу концентрації ознак.

У дослідженні середнього класу як соціального феномена виділяються загальні підходи, застосовувані в суспільствознавстві в цілому: ціннісний і статистичний; нормативний та емпіричний; об'єктивний (ґрунтується на двох основних ознаках, що не залежать від думки індивіда, це: характер діяльності й величина доходів) і суб'єктивний (базується на принципі самоідентифікації).

Пропонується враховувати і визначати середній клас за такими критеріями: індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП); питомий людський капітал (ПЛК), який характеризує якість людини; виробництво людського (питомого) капіталу (ВЛ(П)К); індекс соціального комфорту (ІСК) та ін.

У **другому розділі – «Загальні моделі становлення та розвитку середнього класу»** – здійснено комплексний філософський аналіз зв'язку генезису середнього класу зі змінами парадигм суспільного розвитку.

Підрозділ 2.1. – «Генезис класичного середнього класу» – присвячений дослідженню його становлення і розвитку в західному суспільстві. З'ясовано, що процес становлення відбувається разом із виникненням і розвитком товарного виробництва, тому ми можемо говорити про його існування вже з періоду античності. З розвитком міст, легітимацією торгівлі й появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються численні верстви середнього класу. При капіталізмі він займає проміжне місце між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи вседозволеність «верхів» і конфліктогенний потенціал «низів».

Становлення сучасного середнього класу на Заході пов'язане з появою «держави загального добробуту», джерела якої сягають середини XIX ст., її розвиток триває до часу після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного тридцятиріччя» (1945-1975) після Другої світової війни. Соціальна політика «держави загального добробуту», виражена в трьох її моделях (ліберальній, соціал-демократичній і консервативно-корпоративній), вплинула на формування численного середнього класу в західному суспільстві. Ослаблення «держави загального добробуту», неоліберальні реформи 1980-х років привели до якісних змін капіталізму і, отже, до змін середнього класу.

Розглядаються позитивні й негативні характеристики класичного середнього класу. Негативні ознаки проявляються в тому, що він є масою, яка проходить свою еволюцію від повсталої – через пасивну – до апатичної.

Позитивна роль проявляється через властиві йому домінуючі функції: соціального медіатора; податкового донора; інвестора економіки; соціального стабілізатора; соціального й культурного інтегратора; соціального контролю; зразка позитивної соціальної поведінки; джерела відтворення кваліфікованої робочої сили; носія базових компонентів національної культури та ін. Загалом, головною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

У ***підрозділі 2.2. – «Трансформація соціальної структури і зміна становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві»*** – аналізуються загальні тенденції суспільного розвитку, що зумовили трансформацію економічних основ західного суспільства і якісну зміну його соціальної структури. До них відносяться: 1) перехід від індустріального суспільства до постіндустріального; 2) глобалізація; 3) генезис глобального громадянського суспільства; 4) формування глобального (транснаціонального) капіталістичного класу; 5) «розмивання» основ класичного середнього класу; 6) поява «класу інтелектуалів» (knowledge-class); 7) становлення андекласу (under-class). Посилення цих тенденцій зумовлює поглиблення класового конфлікту, який уже не розгортається навколо власності на засоби виробництва, а формується як результат нерівного розподілу власне людських можливостей.

У зв’язку з цим досліджуються особливості, основні тенденції і перспективи еволюції людини й людства як у постіндустріальному суспільстві, так і в суспільствах індустріального та традиційного типу. Властивості еволюції в різних типах суспільств визначають специфіку соціальної структури й соціальної мобільності всередині цих суспільств і тенденції подальшої взаємодії між різними типами суспільств.

У ***підрозділі 2.3. – «Середній клас як фактор становлення громадянського суспільства в історичному розвитку України»*** – визначаються й досліджуються особливості трансформаційних стрибків у розвитку капіталізму та формуванні середнього класу в Україні. До них відносяться: 1. Специфічність капіталізму. Капіталізм західного зразка народився завдяки збігу в одній історичній точці п’яти необхідних для цього чинників: культу недоторканності приватної власності, незалежності великої буржуазії, розвиненості середніх міських верств, секуляризованій науці й особливому типу релігії. Нічого подібного в Україні ніколи не було, до того ж ринкові відносини в Україні завжди впроваджувала бюрократія. 2. Неорганічна модернізація, яка йде «зверху» (економіка, політика), а не «знизу» (культура). Принципи «модерніті» не встигають охопити переважну більшість населення, тому не одержують надійної соціальної підтримки. 3. Панування державного сектора економіки над приватним. 4. Відсутність вільної найманої праці. 5. Надексплуатація робітника як базова характеристика всього економічного життя аж до 1990-х років XX ст. 6. Неринковий тип мислення більшості населення. 7. Особливість претендентів на роль суб’єктів середнього класу (історично першим на цю роль було запропоновано дворянство). 8. Хвилеподібний характер становлення громадянського суспільства й розвитку

середнього класу протягом усієї української історії, починаючи з періоду Київської Русі і по теперішній день.

У **третьому розділі – «Специфіка становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві»** – здійснений філософський аналіз особливостей соціально-класової структури перехідного суспільства й можливостей формування чисельного середнього класу в ньому.

У ***підрозділі 3.1. – «Особливості соціальної структури й становлення середнього класу в умовах перехідного суспільства»*** – проаналізована соціально-класова структура СРСР як об'єктивне підґрунтя соціальної структури суспільства перехідного періоду і становище середнього класу в ній. Виявлені ознаки українського перехідного суспільства дозволили визначитись з особливостями соціальної структури в ньому.

Можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної страти: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Про середню верству нічого подібного стверджувати не можна, оскільки її становлення характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поводження, з іншого, – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості. Масове збіднiння населення (бідними можна вважати 70% українських громадян) призводить до його тотальної маргіналізації, до відчуження низькодоходних груп населення від суспільства і до появи андекласу, головна роль якого – заперечення основ соціального порядку.

У ***підрозділі 3.2. – «Умови, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу»*** – визначаються ресурсна, мотиваційна та ідеологічна передумови його формування в перехідному суспільстві. Джерелом розвитку для нього може бути адміністративний і адміністративно-ринковий клас, частина суб'єктів тіньової економіки, середній бізнес, інтелігенція, робітничий клас.

Поповнення середнього класу може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, нагромадження й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної бази середнього класу, з «тіні».

Аналізуються фактори, що впливають на його формування в соціально-економічній, соціально-політичній і соціокультурній сферах життєдіяльності українського соціуму.

У ***підрозділі 3.3. – «Стан, проблеми й перспективи розвитку середнього класу в сучасній Україні»*** – з метою визначення стану й перспектив розвитку середнього класу виділяються фактори, які перешкоджають його генезису. Ці фактори породжують певні проблеми становлення середнього класу і, у свою чергу, є їх складовими. Аналізуються такі фактори. 1. Теоретико-методологічні: знехтування й забуття методологічної тези марксизму про єдність і

взаємовідповідність продуктивних сил і виробничих відносин вплинуло на погляди сучасної економічної науки, яка була теоретико-методологічною основою відповідних ринкових реформ. 2. Соціально-економічні: дія великого іноземного капіталу; концентрація власного (усередині країни) великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою; збереження значного (хоча при цьому не обмежений великий капітал) державного регулювання в економіці; збільшення частки соціальних витрат держави на підтримку кількісно зростаючих нижніх верств при відсутності спрямованої економічної політики на формування й підтримку середніх верств населення; міграційні процеси (українців за кордон); низька трудова (і в цілому соціальна) мобільність на ринку праці; особливості реформування земельних відносин; зменшення працездатного сільського населення; широкомасштабне розповсюдження бідності населення; неформальна економіка і неформальні відносини. 3. Соціально-політичні: панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; відсутність соціальної структури, що формує цілісність суспільства; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва; вкрай низький рівень затребуваності легальних і легітимних каналів відстоювання власних інтересів; специфіка громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві; обмежені можливості вертикальної мобільності; особливість соціального капіталу як умови формування середнього класу; відсутність консенсусу всередині правлячої еліти й серед більшості населення щодо національних інтересів країни. 4. Культурні: немає явних ознак формування в середньому класі групової ідентичності та певних цінностей цієї групи; взаємна неадекватність очікувань у поведінці підприємців і найманих робітників; відсутність культури конкуренції й партнерства в перехідному суспільстві; моральна аномія частини владних структур, представників бізнесу.

Оскільки економічний розвиток в українському суспільстві здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – тільки за матеріальними ознаками, то становлення середнього класу має відбуватися за класичними критеріями, ознаками й принципами. Водночас необхідно враховувати й особливості прояву сутності та ознак середнього класу в умовах його зародження, а також перспективні функції й завдання, що випливають зі стратегічних цілей трансформації.

Нині ж середній клас – це мовчазна меншість. Емпіричні дані свідчать, що Україна стала на шлях розвитку соціальної структури, характерної для країн Латинської Америки.

У **четвертому розділі – «Єдність конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу»** – здійснено аналіз тих універсальних чинників, використання потенціалу взаємодії яких найбільш оптимальним і природним способом дозволяє створити підґрунтя для подальших трансформаційних процесів і розвитку середнього класу в перехідному суспільстві.

У ***підрозділі 4.1. – «Перетворювальний потенціал конкуренції та***

партнерства» – визначаються можливості конкуренції та партнерства, аналізуються джерела їх виникнення в процесі антропосоціогенезу, доводиться, що, не маючи конкурентів у біосфері, людина, ймовірно, використовувала типи сугестора й сугестивних особистостей для самообмеження виду Homo sapiens через соціальні протиріччя, конфлікти, війни, тобто через агресію проти самої себе аж до соціального канібалізму й побудови відповідної соціальної ієрархії з хижими видами на її чолі й найпоширенішим дифузним видом, що складає її основу.

З'ясовується, що вітальність людини є джерелом її конкурентної поведінки, соціальність підштовхує її до скооперованих дій. Гармонічна взаємодія конкуренції та партнерства відбувається в духовному «Я» людини. Це логічно підводить до аналізу суспільної господарської практики, в якій домінуючу роль відіграють базові економічні інститути, характер яких визначає тип економіки того або іншого суспільства. У них господарська практика закріплює основні способи взаємодії економічних суб'єктів. Типологічно виділяють два типи економічних інститутів – ринкові й неринкові. До перших відносять конкуренцію, до других – кооперацію. Будь-який економічний інститут не існує окремо від інших. Допускається різна комбінація, поєднання елементів системи. Інститути конкуренції та партнерства взаємодіють між собою, однак ступінь прояву їх домінування в різних суспільствах різний.

У ***підрозділі 4.2. – «Архетипи і ментальність як основа розвитку конкуренції та партнерства»*** – доводиться, що функціонування цілісного «конкурентно-кооперативного» архетипу «інь-ян» у психокультурі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість, тобто на домінування архетипу Самості, що об'єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини і суспільства. В різних спільнотах відбувається домінування однієї зі складових архетипу «інь-ян», отже, формується й неоднозначне ставлення до процесів конкуренції та партнерства як на локальному, так і на рівні міжнародних відносин.

У структурі української ментальності домінує складова «інь» цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду, приватно-громадській організації господарської діяльності. Це свідчить про більшу схильність до партнерських відносин, але також при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією, що визначається як можливе підґрунтя для консенсусних відносин в українському суспільстві.

У ***підрозділі 4.3. – «Консенсусний потенціал конкуренції та партнерства в становленні середнього класу в сучасній Україні»*** – визначається досить низький рівень консенсусного потенціалу в ній. Встановленню консенсусу перешкоджають наявні «інституційні пастки», які породжують феномен нееквівалентного соціального обміну, загальну неструктурованість соціуму, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – представників численного середнього класу, виключаючи створення ціннісного підґрунтя для поєднання верхів і низів.

Виходячи з цього, головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсусних ресурсів відіграє держава, яка в особі головних суб'єктів політичного життя саме й породжує суспільні протиріччя, закладаючи основи для можливого соціального вибуху.

У **п'ятому розділі – «Механізм реалізації взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу в Україні»** – узагальнені результати аналізу, здійсненого в попередніх розділах, з метою теоретичної побудови механізму становлення середнього класу та визначення основних напрямків його оптимізації в умовах соціокультурних трансформацій.

У ***підрозділі 5.1. – «Суспільна злагода як результат взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу»*** – розроблений механізм досягнення суспільної злагоди через реалізацію позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства як умови вирішення суспільних протиріч. Цими атрибутами є толерантність, діалог, компроміс, консенсус. Підґрунтя механізму при вирішенні суспільних протиріч і генезису середнього класу становлять толерантність і діалог, на яких у подальшому засновуються компроміс і консенсус, що, врешті, призводить до вершини цього механізму – суспільної злагоди. Реалізація цього механізму відбувається таким чином.

Толерантність виступає як хиткий місток між «війною і миром», як загальне спрямування на подолання суспільних протиріч і конфліктів. Вона є основою діалогу.

Діалог є можливістю, яка дозволяє здійснитися відношенню «Я-Ти», «Я-Воно», «Ми-Вони». До головних його умов належать: відсутність упередженості, певні самообмеження, взаємність, довіра, рівноправність партнерів, розуміння (порозуміння). Діалог – це найперспективніший метод формування відносин між соціальними партнерами, а також між ними та державою. Сутністю соціального діалогу є встановлення комунікативного простору для викладу позицій і ведення переговорів відносно інтересів окремих його сторін-учасниць. Стабільне функціонування інституту соціального діалогу є основою для консенсусу й панування компромісу в суспільстві.

Консенсус є довгостроковою згодою, яка базується на спільних цінностях, а *компроміс* – це ситуативна угода, яка ґрунтується на спільних інтересах. Компроміси передують консенсусу. Консенсусу досягають, якщо в його основу покладений принцип неупередженості та справедливості. Досягнення консенсусу сприяє встановленню *суспільної злагоди*, що означає досягнення загальної домовленості, суспільної угоди з приводу ухвалення певних рішень, їх тактики та стратегії практичної реалізації. Практична реалізація суспільної злагоди можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості, через взаємодію держави і громадянського суспільства в процесі становлення

середнього класу.

У ***підрозділі 5.2. – «Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу»*** – розроблені засади концептуалізації соціальної політики в українському суспільстві, виділені головні проблеми й напрямки її здійснення.

Реалізація соціальної політики в сучасному українському суспільстві ускладнюється такими чинниками: невирішеністю проблеми вибору господарської системи; специфікою легітимації влади в Україні; поглибленням проблем майнової диференціації в соціальній сфері; вибором неправильної моделі конкурентоспроможності; несформованістю культурно-історичного суб'єкта; поширенням аномії; специфікою української історичної політичної культури, яка визначається через концепт патерналізму; необхідністю змінити або відкоректувати роль держави в реалізації соціальної політики; існуванням інститутів непрозорої адаптації соціальних гарантій до розвитку соціально-економічного середовища; проблемою вибору режиму реалізації соціальної солідарності й соціальної політики.

Підґрунтям соціальної політики в Україні є: підвищення добробуту; зростання розміру оплати праці; страховий принцип соціального захисту; відмова від уявлень про державу як про власника страхових внесків громадян; ринкова альтернатива натуральним пільгам.

Завдання соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики полягають у: перетворенні соціальних відносин у сфері праці й зайнятості; забезпеченні сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності як у соціальній сфері економіки, так і у структурах громадянського суспільства; зміні характеру управлінської діяльності державної влади в напрямку її легітимації й демократизації.

У ***підрозділі 5.3. – «Місцеве самоврядування як сфера самоактуалізації середнього класу»*** – здійснено аналіз місцевого самоврядування як інституту соціальної політики і сфери реалізації його інтересів. Наголошується, що в сучасній Україні місцеве самоврядування є найнижчою ланкою в системі державного управління, повністю інтегрованою в структуру державної влади, і складає один з елементів виконавчої вертикалі, що свідчить про слабкість громадянського суспільства. Тобто, ігнорується неспростовний факт того, що саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування головні компоненти громадянського суспільства – громада й представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи і громади – отримують найповнішу реалізацію на основі принципу субсидіарності.

Задля подальшого розвитку практики місцевого самоврядування в Україні, у першу чергу, необхідно вирішити такі проблеми: ліквідувати суперечності в сучасному українському законодавстві щодо регулювання його органів, їх фінансування, а також затребуваності самого інституту місцевого самоврядування, яке в сучасному світі прямо залежить від розвитку громадянського суспільства, адже горизонтальні відносини, не опосередковані державою, безпосередньо сприяють формуванню місцевих інтересів; визначити

обсяг місцевого самоврядування; виробити алгоритм меж територій, де воно існує як досконалий факт.

У **«Висновках»** підведені підсумки дослідження, зроблені теоретичні узагальнення, наводяться формулювання вирішення поставленої наукової проблеми, найбільш значущими серед яких є такі:

– дослідження феномена середнього класу вимагало компаративного аналізу стратифікаційного й ресурсного підходів до вивчення соціальної структури суспільства, детального аналізу таких напрямків, як марксизм, веберіанство і функціоналізм, вивчення концептуальних засад марксистського й майнового підходів, а також концепції класу службовців. Встановлено, що в аналізі стратифікації суспільства поняття «соціальна верства» має домінуюче значення. Саме верства є соціальним фундаментом формування класу. Однак при розгляді особливостей і тенденцій соціальних трансформацій у суспільстві перехідного періоду концепт класу залишається значущим. До класичного поняття «клас», який розуміється як складне соціальне утворення, що має такі елементи, як місце в суспільному виробництві, відношення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, споживана частка суспільного багатства, рівень здійснення владних функцій, престиж у суспільстві, додається новий елемент – корпоративна свідомість. Зміст поняття «середнього класу» доповнюється співвідношенням у ньому «старих» і «нових» верств. Наявність/відсутність середнього класу в суспільстві перехідного періоду є критерієм ефективності/неефективності здійснення реформ;

– генезис середнього класу може відбуватися декількома шляхами: процес становлення пов’язаний з органічною модернізацією, поступовим розвитком капіталізму й закономірним виникненням «держави загального добробуту» на цій основі, а потім такою ж закономірною деконструкцією цієї держави під впливом сучасних глобальних чинників, що привели до встановлення нового світового порядку. Це моделі генезису класичного і посткласичного середнього класу в індустріальному й постіндустріальному типах суспільства. В цьому випадку середній клас виконує функцію соціального стабілізатора та інтегратора як головну. Інша модель його генезису відбувається в соціальних системах закритого типу, до яких належала Російська імперія, а потім СРСР. Вона пов’язана з неорганічною модернізацією, відсутністю наступності у впровадженні фаз капіталізму, стрибкоподібністю трансформаційних змін, «некомунальним» середовищем у цілому. В цьому випадку середній клас нечисленний, анемічний, слабкий, наділений конфліктогенним потенціалом, можливостей якого вистачає для ініціювання модернізаційних реформ, від дії яких він і захлинається, розчиняючись у соціальному просторі. Саме ця модель формування середнього класу характерна для сучасної України;

– аналіз зв’язку генезису середнього класу зі зміною парадигм суспільного розвитку стає методологічним підходом, який дозволяє розглянути специфіку його становлення в українському суспільстві перехідного періоду. Для цього необхідно проаналізувати ефективність виконання ним таких функцій: соціального медіатора; податкового донора; інвестора економіки;

соціального стабілізатора; соціального й культурного інтегратора; соціального контролю; зразка позитивної соціальної поведінки; джерела відтворення кваліфікованої робочої сили; носія базових компонентів національної культури та ін. Специфіка становлення середнього класу в Україні пов'язана з особливостями її пострадянського розвитку, до яких слід віднести: впровадження бюрократією ринкових відносин у суспільстві; неорганічну модернізацію; панування державного сектора економіки над приватним; неринковий тип мислення більшості населення; хвилеподібний характер становлення громадянського суспільства;

– факторами, які впливають на формування середнього класу в українському перехідному суспільстві, перш за все, є: 1) ресурсна передумова, що містить у собі потенційні джерела рекрутування в середній клас і складається з: наявних у соціальній структурі радянського суспільства масових соціальних верств, які володіли низкою значимих, професійно-кваліфікаційних і ціннісних ознак середнього класу; масових соціальних верств, що виникли в процесі реформ і можуть бути віднесені до нього за деякими властивостями, пов'язаними з родом занять; 2) мотиваційна передумова, яку становлять соціальні групи, що мають претензії на відповідний соціально-економічний статус і мотивацію на його досягнення; соціальні групи, в яких, незважаючи на наявність деяких ресурсів, у певний момент належна мотивація відсутня; 3) ідеологічна передумова, яка охоплює ряд соціокультурних особливостей, що утворюють інтегруючу ідеологічну рамку. Саме ці передумови визначають джерела та зумовлюють відповідні фактори формування середнього класу;

– процеси становлення середнього класу в Україні безпосередньо пов'язані з розвитком основ громадянського суспільства. Проте в нашій країні вони мають таку специфіку: розвиток соціальної структури відбувається не еволюційно, а стрибкоподібно; країна проходить некласичний шлях розвитку капіталізму; ринкові відносини розвиваються штучно, вирішальну роль у цих процесах відіграє держава; простежується неорганічність реформ, які майже виключно йдуть «зверху»; відсутня велика кількість середніх міських верств; незважаючи на встановлення в країні ринкових відносин, більшості населення не притаманний ринковий тип мислення, а ціннісні орієнтації часто мають антиринкову спрямованість. Крім того, злидарство населення веде до його тотальної маргіналізації, відсутності культурної і соціальної самоідентифікації;

– стосовно перспектив розвитку середнього класу в Україні слід підкреслити, що для успішності цих процесів потрібно, в першу чергу, подолати такі труднощі: теоретико-методологічні (забуття методологічної тези про єдність і взаємовідповідність продуктивних сил і виробничих відносин); соціально-економічні: великий процент іноземного капіталу в економіці країни; зв'язок вітчизняного (особливо фінансового) капіталу з владою; збереження державного регулювання в економіці; відсутність спрямованості економічної політики держави на формування й підтримку середніх верств населення; міграційні процеси (українців за кордон); особливості реформування земельних відносин та ін.; соціально-політичні: панування бюрократії як контрагента

суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва; відсутність консенсусу всередині правлячої еліти й серед більшості населення щодо національних інтересів країни; соціально-культурні: в середньому класі відсутні критерії групової ідентичності і єдність цінностей цієї групи в цілому; відсутність культури конкуренції й партнерства та ін.;

– використання позитивного перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства дозволить оптимально розвиватися соціальній структурі українського суспільства. Конкуренція і партнерство, що виникнули ще в період антропосоціогенезису, є невід'ємними регулятивами повсякденного суспільного буття. Будучи вкорінені в базових економічних інститутах суспільства, вони є складовими вітальності, соціальності і духовності людини, а неоднакова міра прояву цих чинників у їх єдності й боротьбі у внутрішній структурі кожної особистості породжує різноманітні колізії людського і суспільного буття. Виходячи з цього, використання позитивного перетворювального потенціалу таких універсальних феноменів, як конкуренція та партнерство, є найбільш природним фактором оптимізації становлення середнього класу в Україні;

– особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об'єктивних тенденцій і процесів сьогодення; вони ще є наслідком деяких суб'єктивних феноменів суспільного життя, проявами певних пластів колективного позасвідомого, що необхідно враховувати в процесі суспільно-економічних трансформацій. Архетипи безпосередньо впливають на особливості господарювання в тій чи іншій соціальній системі, зумовлюють певний тип соціальної взаємодії, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності щодо формування середнього класу в таких суспільствах; в українській ментальності домінує жіноча складова цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду, приватно-громадській організації господарської діяльності. Це свідчить про більшу схильність українців до партнерських відносин, ніж до конкуренції;

– для українського суспільства найбільш прийнятним механізмом оптимізації становлення середнього класу є соціальна злагода як результат залучення потенціалу й можливостей толерантності, діалогу, компромісу, консенсусу як атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства. Толерантність виступає як основа діалогу. Сутністю соціального діалогу є встановлення комунікативного простору для викладу позицій і ведення переговорів. Діалог стає фундаментом для консенсусу й панування компромісу в суспільстві. Консенсус є довгостроковою згодою, яка базується на спільних цінностях, а компроміс – це ситуативна угода, яка ґрунтується на спільних інтересах. Компроміси передують консенсусу. Досягнення консенсусу сприяє встановленню суспільної злагоди, практична реалізація якої можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості, тобто через взаємодію держави і громадянського суспільства у процесі становлення середнього класу;

– взаємодія вертикалі влади й горизонталі комунікацій сприяє практичній реалізації механізму суспільної злагоди. Формування середнього класу за

допомогою соціальної політики держави має здійснюватися за такими пріоритетними напрямками: створення системи соціального захисту; організація інституту підтримки середнього класу; забезпечення зайнятості; збільшення людського потенціалу; формування трудового потенціалу;

– з метою подальшої інституціоналізації місцевого самоврядування необхідно подолати дві взаємопов'язані тенденції. Це: 1) непослідовна соціальна політика держави, спричинена відсутністю загальної стратегії реформ; 2) низький рівень громадянської ініціативи, який проявляється за умов відсутності розвинених інститутів і цінностей громадянського суспільства. Без місцевого самоврядування не може бути громадянського суспільства й середнього класу, оскільки в ньому, як найближчій до народу гілці влади, представники середнього класу знаходять нішу для власного політичного волевиявлення, громадянської активності й відповідальності. На місцевому рівні беруть початок усі суспільно-політичні процеси, простежуються тенденції до інтеграції чи дезінтеграції, конфлікту або консенсусу між різними соціальними групами. Саме тут закладаються підвалини взаємодії між соціумом і державою.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора:

Монографії:

1. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія / О. С. Александрова. – Суми : Університетська книга, 2008. – 336 с.

2. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Александрова О. С. Багатоманітність проявів феномену конкуренції в сучасному суспільстві / О. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2004. – Т. 1. – № 52. – С. 115-118.

4. Александрова О. С. Економічні засади становлення громадянського суспільства в умовах трансформаційних процесів сучасної України / О. С. Александрова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2004. – Т. 17 (56). – № 2. (Философия). – С. 85-94.

5. Александрова О. С. Соціально-філософський аналіз генезису конкуренції / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2004. – Вип. 39. – С. 73-83.

6. Александрова О. С. Специфіка розвитку конкуренції: соціально-філософське осмислення деяких реалій сучасного суспільного буття / О. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник

Нижньої Наддніпрянщини. – 2005. – Вип. 14. – С. 119-125.

7. Александрова Е. С. Содержание категории «хозяйство» и понимание хозяйственной этики в творчестве С.Н. Булгакова в контексте становления современной философии экономики / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2006. – Вип. 16. – С. 93-99.

8. Александрова О. С. Специфіка, тенденції й перспективи взаємодії конкуренції й партнерства в суспільному розвитку / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2006. – № 4 (48). – С. 73-78.

9. Александрова О. С. Проблема людини в філософії: осягнення взаємодії конкурентних і кооперативних засад її буття / О. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2006. – № 73. – С. 214-217.

10. Александрова Е. С. Общественные отношения в цивилизации каннибалов: балансирование над пропастью? / Е. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2006. – № 95. – С. 41-48.

11. Александрова О. С. Соціальний детектор як фактор суспільного розвитку: синергетичний підхід / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 24. – С. 109-119.

12. Александрова О. С. Соціальний детектор як фактор безпеки економічного розвитку в умовах євроінтеграційної політики України / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 25. – С. 195-203.

13. Александрова О. С. Конкурентоспроможна освіта – конкурентоспроможна нація (до проблеми взаємодії конкуренції й партнерства у сфері освіти) / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 26. – С. 56-65.

14. Александрова О. С. Єдність конкуренції й партнерства в політичному житті і політичній культурі сучасного українського суспільства / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 27. – С. 39-55.

15. Александрова О. С. Архетипи як фундаментальні константи буття суспільств крізь призму філософського аналізу феномена соціального детектора / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 54. – С. 43-54.

16. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і партнерства як актуальна проблема сучасного філософського пізнання / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 56. – С. 46-55.

17. Александрова О. С. Конкуренція і партнерство як соціокультурні феномени: проблема осмислення сутності, визначення можливостей і перспектив їх взаємодії в суспільствознавчій думці / О. С. Александрова // Нова

парадигма: журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 57. – С. 36-49.

18. Александрова О. С. Джерела взаємодії, взаємозалежності і протиріччя конкуренції і кооперації з позицій етології і зоопсихології: філософський аналіз / О. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2007. – Вип. 18. – С. 97-102.

19. Александрова Е. С. Источники формирования и пути пополнения среднего класса в переходном обществе / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2007. – Вип. 19. – С. 121-127.

20. Александрова О. С. Перспективи еволюції людства / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 62. – С. 30-43.

21. Александрова О. С. Соціально-філософський аналіз проблем людини в контексті еволюційного і когнітивно-інформаційного підходів / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 28. – С. 166-178.

22. Александрова Е. С. Конкуренция и партнерство – два основных способа взаимодействия субъектов экономики: философский анализ / Е. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2007. – № 106. – С. 7-9.

23. Александрова О. С. Середній клас у суспільстві перехідного періоду: проблема концептуалізації / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 4 (54). – С. 65-70.

24. Александрова О. С. Соціально-філософський аналіз факторів, що формують специфіку становлення середнього класу в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 5 (55). – С. 93-98.

25. Александрова О. С. Трансформація соціальної структури і зміна становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 29. – С. 165-178.

26. Александрова Е. С. Средний класс в обществе переходного периода: подходы к определению сущности и содержания / Е. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 66. – С. 104-115.

27. Александрова Е. С. Специфика социальной структуры и становления среднего класса в условиях общества переходного периода / Е. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 69. – С. 112-125.

28. Александрова О. С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Гуманітарний часопис. Збірник наукових праць. – 2007. – № 2. – С. 108-118.

29. Александрова О. С. Середній клас як фактор розвитку соціуму на

прикладі української і російської історії / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 31. – С. 76-92.

30. Александрова О. С. Фактори оптимізації процесу формування середнього класу в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 6 (56). – С. 61-65.

31. Александрова Е. С. Проблемы генезиса среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 73. – С. 30-48.

32. Александрова Е. С. Методологический аспект анализа социально-классовой структуры переходного общества / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2008. – Вип. 20. – С. 90-100.

33. Александрова Е. С. Истоки и идейно-теоретические предпосылки феномена среднего класса: историко-философский анализ / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2008. – Вип. 21. – С. 99-108.

34. Александрова О. С. Особливості трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві і перспективи формування середнього класу / О. С. Александрова // Гуманітарний часопис. Збірник наукових праць. – 2008. – № 1. – С. 95-106.

35. Александрова Е. С. Ценностные ориентации и особенности поведения среднего класса в условиях общества переходного периода / Е. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2008. – № 135. – С. 86-92.

36. Александрова О. С. Особливості сучасної української демократії і середній клас / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2008. – Вип. 77. – С. 88-98.

37. Александрова О. С. Загальна модель класичного середнього класу в рамках його становлення і розвитку / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 33. – С. 84-95.

38. Александрова О. С. Середній клас як чинник культурної інтеграції українського суспільства / О. С. Александрова // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 414-415. – С. 94-99.

39. Александрова Е. С. Архетипы и ментальность в контексте генезиса среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 2 (58). – С. 103-108.

40. Александрова Е. С. Специфика становления среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 3 (59). – С. 80-86.

41. Александрова Е. С. Институциональные основания становления

среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 4 (60). – С. 62-68.

Публікації в інших виданнях:

42. Александрова Е. С. Конкуренция как категория философии хозяйства: сущность, содержание, формы / Е. С. Александрова // Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми : Всеукр. наук.-теор. конф., 25 травня 2005 р. : тези доп. – Київ - Запоріжжя : Просвіта, 2005. – С. 40-41.

43. Александрова О. С. Етнічні процеси на Півдні України: конфлікт чи взаємодія? (соціально-філософський аналіз сучасної державної етнополітики) / О. С. Александрова // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6-8 жовтня 2005 р. / Під заг. ред М.В. Дєдкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 76-78.

44. Александрова Е. С. Содержание категории хозяйства в творчестве С.Н. Булгакова / Е. С. Александрова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2006. – Т. 19 (58). – № 1. – С. 51-53.

45. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та кооперації як фактор вирішення протиріч між владою і суспільством / О. С. Александрова // Влада і суспільство: проблеми взаємодії : Всеукр. наук.-практ. конф., 18-19 листопада 2005 р. : тези доп. – Запоріжжя : Юридичний інститут МВС України, 2005. – С. 3-4.

46. Александрова О. С. До питання про соціальний детектор: синергетичний погляд на проблеми державного управління економічною сферою буття / О. С. Александрова // Сучасні проблеми управління : III Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 листопада 2005 р. : тези доп. / Уклад.: Б.В. Новиков, І.І. Федорова. – К. : ВПІ ВПК «Політехніка», 2005. – С. 3.

47. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і кооперації в сучасному суспільстві: постановка проблеми / О. С. Александрова // Проблемы научного роста молодых ученых : Всекрымская науч. конф., 14 октября 2005 г. : тези док. / Отв. ред. А.В. Горбань. – Симферополь, 2005. – С. 33-35.

48. Александрова О. С. Соціальний детектор як фактор вирішення суспільних протиріч в умовах демократизації українського суспільства / О. С. Александрова // Україна в контексті євроінтеграції : Міжнарод. наук.-теор. конф., 1-3 грудня 2005 р. : матеріали. – Суми : Вид-во СумДУ, 2005. – С. 15-17.

49. Александрова Е. С. Феномен социального партнерства в современном обществе / Е. С. Александрова // Теория и практика экономики и менеджмента : юбилейная науч. конф. преподавателей, аспирантов и студентов по итогам деятельности НАПКС в 2004-2005 г., 26-28 апреля 2005 г. : материалы. – Симферополь, 2005. – С. 163-165.

50. Александрова О. С. Економічні передумови формування соціального

партнерства / О. С. Александрова // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства: Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Харків : НЮАУ, 2005. – С. 3-4.

51. Александрова Олена. Схід і Захід в глобальній конкуренції: чи можливий варіант діалогу? / Олена Александрова // Проблемы управления многоэтничными сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов : IV междунар. семинар, 4-6 мая 2005 г. : материалы. – Симферополь : Таврия, 2006. – С. 12-15.

52. Александрова Олена. Соціально-економічні засади генезису громадянського суспільства в Україні / Олена Александрова // Шлях України: колізії новітнього поступу : Всеукр. наук.-теор. конф., 27 січня 2006 р. : тези доп. – Тернопіль, 2006. – С. 4-6.

53. Александрова О. С. Архетипи як чинники буття суспільств у контексті розуміння проблем соціального детектора / О. С. Александрова // XI наук.-техн. конф. студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА. – Част. IV : тези доп. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2006. – С. 14-16.

54. Александрова О. С. Конкуренція і партнерство в політичній культурі сучасної України / О. С. Александрова // Особливості євроінтеграційної політики України: політичні, економічні, соціальні, культурні, правові чинники: міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 березня 2006 р. : матеріали. – Запоріжжя : ЗДІА, 2006. – С. 20-25.

55. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і кооперації як глибинний фактор буття суспільства в системі сучасних цивілізацій / О. С. Александрова // Украина в системе современных цивилизаций: трансформация государства и гражданского общества : междунар. науч.-практ. конф., 23-24 июня 2006 г. : тезисы докл. – Одесса : ВМВ, 2006. – С. 41-42.

56. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і партнерства як проблема сучасного українського суспільства / О. С. Александрова // Запорізькі правові читання : Щорічна міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 травня 2006 р. : тези доп. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – С. 17-18.

57. Александрова О. С. Архетипи як глибинні чинники соціально-економічних процесів / О. С. Александрова // Наука та освіта : XI Міжнар. наук.-практ. конф., 2006 р. : тези доп. – Т. 14. – Дніпропетровськ : Наука та освіта, 2006. – С. 8-10.

58. Александрова О. С. Перспективи взаємодії конкуренції і партнерства: підходи до розуміння / О. С. Александрова // Дні науки - «2006» : II Міжнар. наук.-практ. конф. : тези доп. – Т. 31. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 10-12.

59. Александрова Е. С. Конкуренция и кооперация — два основных института экономики / Е. С. Александрова // Проблемы научного роста молодых ученых : II Всекрымской науч. конф., 27 октября 2006 г. : тезисы докл. – Симферополь, 2006. – С. 14-15.

60. Александрова О. С. До проблеми формування середнього класу у перехідних суспільствах / О. С. Александрова // Спецпроект: аналіз наукових досліджень : третя Міжнар. періодична конф., 10-14 липня 2007 р. : Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2007. – С. 59-63.

61. Александрова Е. С. К проблеме формирования среднего класса в Украине как гаранта конкурентоспособности в условиях глобальной экономики / Е. С. Александрова // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України: Зб. тез (за матеріал. XIX Харківських політологічних читань). – Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДФ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2007. – С. 3-4.

62. Александрова Е. С. Особенности современной эволюции человечества и социальная мобильность / Е. С. Александрова // XII наук.-техн. конф. студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА. – Част. V. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2007. – С. 59-62.

63. Александрова О. С. Функції середнього класу в ринковому суспільстві / О. С. Александрова // Збірник тез наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених 2007 р. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – С. 257-259.

64. Александрова О. С. Середній клас як фактор забезпечення політичної стабільності в умовах трансформацій українського суспільства / О. С. Александрова // «XX Харківські політологічні читання». Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : Всеукр. наук.-теор. конф. : Зб. статей і тез. – Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. – С. 43-45.

65. Александрова Е. С. Понятие среднего класса в современной науке / Е. С. Александрова // Наукові дослідження – теорія та експеримент «2008» : четверта міжнар. наук.-практ. конф., 19-21 травня 2008 р. : матеріали. – Полтава : Вид-во «ІнтерГрафіка», 2008. – Т. 4. – С. 80-84.

66. Александрова Е. С. Средний класс как основа формирования гражданского общества в современной Украине: специфика становления, основные тенденции развития / Е. С. Александрова // Украина в системе современных цивилизаций: трансформация государства и гражданского общества : II Междунар. науч.-практ. конф., 26-27 июня 2008 г.: тезисы докл. – Одесса : ВМВ, 2008. – С. 183-185.

67. Александрова О. Специфіка становлення середнього класу як носія базових компонентів національної культури в сучасному українському суспільстві / О. Александрова // Філософія гуманітарного знання: раціональність і духовність : Міжнар. наук. конф., 2-3 жовтня 2008 р. : тези доп. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 348-350.

68. Александрова Е. С. Средний класс в современном украинском обществе: проблемы становления / Е. С. Александрова // Зб. тез наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених 2008 р. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – С. 193-196.

69. Aleksandrova Yelena. The Great Silk Road as the Basis of Cultural Relations. The Experience of Historical and Philosophic Analysis. (Великий

шелковый путь как основа диалога культур. Опыт историко-философского анализа / Yelena Aleksandrova // Turkmenistan is the Focus of World Tourists Attention. Abstracts of reports of the international scientific conference, April 28-30, 2009. – Asgabat : National Cultural Centre of Turkmenistan «Miras», 2009. – С. 164, 263.

Заключний звіт про науково-дослідну роботу:

70. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і партнерства як універсальний принцип суспільного розвитку (в контексті дослідження проблем національної безпеки): Звіт про НДР (заключний). – № держреєстрації 0108U007984 / О. С. Александрова. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – 183 с.

АНОТАЦІЇ

Александрова О. С. Становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертацію присвячено дослідженню специфіки становлення та розвитку середнього класу. Висвітлено його сутність, структуру і функції; проаналізовано загальні моделі генезису; поглиблено уявлення про особливості соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду; з'ясовано стан і перспективи формування середнього класу в сучасній Україні.

Запропоновано концепцію розвитку середнього класу на основі взаємодії конкуренції і партнерства, результатом якої є суспільна злагода. Доводиться необхідність проведення ефективної соціальної політики вертикаллю влади задля забезпечення ніш для подальшого розвитку середнього класу через інститути місцевого самоврядування.

Ключові слова: вищий клас, середній клас, нижчий клас, суспільство перехідного періоду, громадянське суспільство, соціальні трансформації, конкуренція, партнерство, соціальна політика, місцеве самоврядування.

Александрова Е. С. Становление среднего класса в современном украинском обществе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена исследованию специфики становления и развития среднего класса. Освещены его сущность, структура и функции;

проанализированы общие модели генезиса; углублено представление об особенностях социальной структуры в условиях общества переходного периода; выяснено состояние и перспективы формирования среднего класса в современной Украине.

Предложена концепция развития среднего класса на основе взаимодействия конкуренции и партнерства, результатом которого является общественное согласие. Доказывается необходимость проведения эффективной социальной политики вертикалью власти ради обеспечения ниш для дальнейшего развития среднего класса через институты местного самоуправления.

Ключевые слова: высший класс, средний класс, низший класс, общество переходного периода, гражданское общество, социальные трансформации, конкуренция, партнерство, социальная политика, местное самоуправление.

Aleksandrova O. S. Genesis of the middle class in modern Ukrainian society. – Manuscript.

Dissertation for Doctor's degree in philosophy by speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2010.

The dissertation focuses on the research of the peculiarities of the middle class genesis and development in modern Ukrainian society. The paper highlights the nature and structure of the middle class and determines its functions, the main of which are functions of social stabilizer, integrator and control. It's been analysed general models of the genesis of the classic middle class in the industrial society, the post-classic middle class in the post-industrial society and the middle class as a factor of the civil society development in Ukraine. The latest model of the genesis of the middle class takes place in the social systems of closed type, to which the Russian Empire, the USSR and Ukraine, as part of it, belonged. This model is connected with artificial modernization, lack of succession in the introduction of phases of capitalism, uneven transformation changes and "non-communal" environment. In this case the middle class is not numerous, anaemic, weak, with conflictgenic potential, whose power is enough only for initiating modernization reforms and then it chokes with them and dissolves in the social environment.

It's been deepened the idea of peculiarities of the social structure in the society of the transitional period. The paper proves that in modern Ukrainian society there has been formed upper class which has all main features of the formed social stratum. Intense formation of the lower class is taking place. It includes different low-income social groups aloof from the society and possessing conflict potential latently. Nowadays the middle class represents silent minority. Empirical data show that Ukraine has taken up the way of the social structure development peculiar for Latin America.

Determining the possibilities of the middle class formation in the transitional society, attention should be paid to: 1) resources pre-condition that contains potential sources of recruiting into the middle class and consists of: existing in the social

structure of the soviet society mass social groups which had a number of significant professional-qualification and value features of the middle class, mass social groups that appeared in the reformation process and may be put down to the middle class according to certain features related to their occupations; 2) motivation pre-condition which represents social groups that pretend to a certain social - economic status and motivation to get it; social groups that lack relevant motivation at a definite moment, having a number of resources though; 3) ideological pre-condition that covers a number of socio-cultural factors that make integrating ideological frame. It's these pre-conditions that determine sources and stipulate corresponding factors of the middle class formation.

As economic development in the Ukrainian society is going on the basis of realization of advantages of the industrial society and social stratification is going according to welfare standards, the middle class formation must go according to classic criteria, features and principles. At the same time it's necessary to take into consideration peculiarities of the nature and characteristics of the middle class in the process of its originating, and also prospective functions and tasks of the middle class implied by the strategic aims of the transformation.

It's been suggested philosophical idea of the middle class development in Ukraine on the basis of competition and partnership interactions. It has been theoretically worked out the mechanism of the middle class formation on the principles of social consensus resulting from attracting positive potential of attributes of the optimal competition and partnership interactions as a condition of solving social contradictions. Among such attributes there is tolerance, dialogue, compromise, harmony. Interaction of the vertical of the power (state) and the horizontal of communications (civil society in the system of social coordinates) enables practical realization of the mechanism of social consensus.

It's proved the necessity of conducting effective social policy by the state vertical for providing certain niches for prospective middle class development through the local government institutes.

Key words: the upper class, the middle class, the lower class, society of transitional period, civil society, social transformations, competition, partnership, social policy, local government.